

ESTE CARTEA DE BUCATE UN MANUSCRIS BRÂNCOVENESC?

1. Moses Gaster, filologul bine cunoscut pentru descoperirea și pentru punerea în circulație științifică, prin studii și prin ediții, a numeroase texte vechi românești¹, menționa, în 1883, faptul că are în biblioteca proprie „o carte de bucate scrisă la 1749”². Câțiva ani mai târziu, în volumul al doilea al *Chrestomatiei române*, erau publicate câteva extrase din acest manuscris, rețete culinare și gospodărești³, ce subliniau caracterul singular al textului în scrisul vechi românesc și sugerau, prin titlul unuia dintre fragmente, o posibilă relație a scrierii cu cultura italiană⁴.

Manuscrisul, donat probabil la începutul secolului al XX-lea Bibliotecii Academiei Române⁵, în fondurile căreia a fost înregistrat sub cota ms. rom. 1120, nu a reținut în mod special atenția cercetătorilor vechii noastre culturi, foarte probabil din cauza conținutului său tehnic aparte.

El a fost descris în cataloagele de manuscrise ale mării biblioteci bucureștene⁶, iar însemnarea care l-a determinat pe Moses Gaster să plaseze alcătuirea textului în 1749 a fost reprodusă de Gabriel Ștrempel în lucrarea consacrată copiștilor scrierilor noastre vechi⁷.

¹ Vezi, pentru activitatea filologică a lui Moses Gaster, monografia consacrată savantului de Dimitrie Macrea (*Lingviști și filologi români*, București, 1959, 136–152).

² *Literatura populară română*, București, 1883, p. 536.

³ *Chrestomatie română*, II, Leipzig – București, 1891, p. 42–46.

⁴ Moses Gaster a reprodus, în volumul al doilea al *Chrestomatiei*, de pe pagina 119 a manuscrisului, o „Învățătură de a face cerneală de scris bună. Învățătura lui Fior Avanti”. Autorul al cărui nume l-am evidențiat în finalul citatului anterior este, desigur, celebrul alchimist și medic italian Leonardo Fioravanti.

⁵ Moses Gaster a donat Academiei Române un mare număr de manuscrise și cărți vechi în anul 1936. *Cartea de bucate*, ce a avut în biblioteca savantului cota 59, pare să fi intrat însă, după toate probabilitățile, în fondurile Bibliotecii Academiei înaintea acestui an, întrucât ea nu este menționată în studiul publicat, în 1940, de Dan Simonescu (*Colecția de manuscrise Gaster din Biblioteca Academiei Române*, în „Viața românească”, XXXII, 1940, nr. 5, p. 26–32) și, în plus, are un număr de înregistrare mic. (În introducerea la primul volum al *Catalogului manuscrisurilor românești*, publicat în 1907, Ion Bianu menționa faptul că Biblioteca Academiei avea deja un număr de 2892 manuscrise românești.)

⁶ G. Ștrempel, Fl. Moșil, L. Stoianovici, *Catalogul manuscrisurilor românești (1062–1380)*, IV, București, 1967, p. 123–124; G. Ștrempel, *Catalogul manuscrisurilor românești*, [I], București, 1978, p. 229–230.

⁷ G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, I, [București], 1959, p. 151.

După 1980, lucrând într-un colectiv însărcinat să cerceteze modernizarea vocabularului românesc în secolul al XVIII-lea⁸, am parcurs integral textul și am avut surpriza să descopăr nu doar o foarte bogată terminologie neologică, ale cărei componente se aflau adesea la prima sau chiar la unica atestare în română⁹, ci și un mare număr de calcuri, de cuvinte și sintagme străine neadaptate la structura limbii noastre, care indică descendența certă a scrierii dintr-un original italian¹⁰.

Iar, relativ recent, un istoric, Ioana Constantinescu, a realizat un volum special consacrat *Cărții de bucate*¹¹. Textului, devenit pentru prima dată accesibil cititorului modern prin publicare integrală, îi sunt alăturate două studii ale editoarei¹² și un altul semnat de Matei Cazacu¹³, în care se face o interesantă prezentare a mentalităților și a bucătăriei românești la începutul secolului al XVIII-lea, încercându-se, totodată, o conturare a istoriei manuscrisului editat.

2. Noutatea volumului tipărit, în 1997, de Editura Fundației Culturale Române, nu constă însă doar în punerea în circulație științifică a unei scrieri tehnice speciale și nici în foarte interesanta încercare de încadrare a textului într-un proces prea puțin cunoscut încă de înnoire a culturii românești prin contactul, din ce în ce mai intens după 1700, cu civilizația occidentală. Chiar din titlul cărții pe care a realizat-o, Ioana Constantinescu avertizează asupra faptului că face public un „manuscris din epoca brâncovenească”.

Constatând că „scrisul copistului Mihai logofăt nu este același cu al manuscrisului în discuție”¹⁴ și explicându-și astfel „eroarea de datare [în 1749] a acestui exemplar la Moses Gaster și la ceilalți”¹⁵, editoarea *Cărții de bucate* ajunge, în consecință, la convingerea că scrierea va fi fost alcătuită înainte de moartea lui Constantin Brâncoveanu, rămânând ulterior în posesia rudelor acestuia.

Dacă ipoteza ar putea fi temeinic argumentată, cel mai vechi text gastronomic românesc cunoscut ar trebui alăturat celeilalte traduceri din italiană, *Foietul novel*, și ea puternic influențată, în vocabular, de original.

Este însă *Cartea de bucate* păstrată la Biblioteca Academiei din București un manuscris brâncovenesc? Sau există dovezi de transcriere a textului cunoscut după o traducere făcută în timpul domniei marelui domnitor muntean?

Oprindu-se, în prefața volumului apărut în 1997, asupra primei scrieri cunoscute din istoria gastronomiei românești, Matei Cazacu a formulat, în urma

⁸ Rezultatele cercetării întreprinse împreună cu Alexandra Roman Moraru și Emanuela Buză au fost publicate în volumul *Dicționarul împrumuturilor latino-romance în limba română veche (1421-1760)*, apărut la Editura Științifică în 1992.

⁹ Vezi Gh. Chivu, *Neologisme de origine italiană într-un manuscris românesc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SCL, XXXIV, 1983, nr. 4, p. 342-346.

¹⁰ *Ibidem*, p. 345.

¹¹ *O lună într-o carte de bucate. Manuscris din epoca brâncovenească*, București, 1997.

¹² *Ibidem*, p. 83-94, 179-198.

¹³ *Ibidem*, p. 5-82.

¹⁴ *Ibidem*, p. 84.

¹⁵ *Ibidem*.

unei minuțioase și captivante cercetări, o opinie tranșantă: „...La originea acestei cărți de bucate stă Constantin Cantacuzino... De la nora sa, Stanca Brezoianu, cartea a ajuns la sora și cumnatul acesteia, Safta și Iordache Popescu, apoi la fata Saftiei, Smaranda, și [la] soțul acesteia, Costache Ruset, la Alexie clucerul, a cărui soție se înrudea prin alianță cu Cantacuzinii, și așa mai departe, la un oarecare Nicolae C. Ghica, logofăt al doilea...”¹⁶ Acceptând, cu foarte mici corecții, această opinie, Ioana Constantinescu, editoarea textului, a plasat, după cum am menționat deja, chiar pe foaia de titlu a ediției, sintagma „manuscris din epoca brâncovenească”.

Aflate în strânsă relație una cu alta, aceste două opinii se bazează exclusiv pe analiza însemnărilor existente în ms. rom. 1120 și în primul rând pe informațiile furnizate de nota nedatată, scrisă, pe fila 64^r, de altă persoană decât copistul textului.

Iată însă conținutul notei care a sugerat, de altfel, și titlul dat de cercetători manuscrisului academic acum în discuție: „Această carte de bucate au fost a vornecului Iordache Popescul, scoasă de pe o carte a spătăresei Stancăi, ș-acum au rămas a jupănesii Saftii, bănesii. Ș-am s<cris> eu, Sandul, sluga dumnealor”.

„Vornecul Iordache Popescul”, primul posesor al manuscrisului, rudă probabilă cu cronicarul Radu Popescu¹⁷, este greu de plasat în timp, putându-se afirma doar că el i-a succedat jupănesii Safta¹⁸. Menționarea numelui „spătăresei Stancăi”, probabil din familia Cantacuzino¹⁹, nu oferă nici ea elemente utile pentru datarea manuscrisului actual, ci doar pentru existența unui original al acestuia. („Cartea spătăresei Stancăi”, sursă a textului ajuns până la noi, a putut fi prima traducere românească a scrierii sau chiar originalul ei italian. Nu există însă nici o dovadă în favoarea ipotezei primirii textului de către Stanca, în 1703, ca dar de nuntă din partea stolnicului Cantacuzino, cum presupune Matei Cazacu²⁰.) În schimb, constată Ioana Constantinescu, „Safta băneasa trebuie să fi fost nora Saftiei Brâncoveanu (fiica domnitorului Constantin Brâncoveanu) și a lui Iordache Crețulescu, ajuns prima oară mare ban la 4 octombrie 1763”²¹.

Cartea de bucate, adică ms. rom. 1120 de la Biblioteca Academiei din București, s-a aflat deci, cândva după 4 octombrie 1763, în posesia unor boieri ce erau, se pare, rude îndepărtate ale lui Brâncoveanu. Un membru al familiei „Saftii

¹⁶ Matei Cazacu, *vol. cit.*, p. 56–57. Textul citat este o sinteză a unui comentariu mai amplu, aflat pe p. 55–56. Ideea va fi reluată, cu mici modificări, în volumul *The Story of Romanian Gastronomy*, Bucharest, 1999, p. 131.

¹⁷ Ioana Constantinescu, *vol. cit.*, p. 92, nota 3. Pe p. 40, Matei Cazacu afirmă că Iordache Popescu a fost fiul cronicarului Radu Popescu.

¹⁸ Potrivit conținutului însemnării reproduce, Iordache Popescu nu pare deci să fi fost aceeași persoană cu soțul Saftiei băneșei, cum afirmă (pe p. 40) Matei Cazacu. *Vezi și infra*, nota 21.

¹⁹ Pentru Matei Cazacu, Stanca este nora lui Constantin Brâncoveanu (*vol. cit.*, p. 41), dar Ioana Constantinescu consideră doar probabilă apartenența acestei boieroaice la familia Cantacuzinilor, se pare din motive de cronologie (*ibidem*, p. 92, nota 4).

²⁰ *Vol. cit.*, p. 55.

²¹ *Vezi* Ioana Constantinescu, *vol. cit.*, p. 92, nota 4. Pentru Matei Cazacu, Safta a fost soția lui Iordache Popescu, dar acesta murise în 1729 (*vol. cit.*, p. 40).

bănesii”, numit probabil Nicolai Crețulescu, își va fi menționat chiar numele pe coperta întâi a manuscrisului²².

Însemnarea făcută de „Mihai logofăt ot Greci” pe pagina întâi a textului este însă cu aproape 15 ani mai veche decât aceea, discutată anterior, de pe fila 64': „I pis az, Mihai logofăt ot Greci, dum<nealu> Alexië, biv vel cluce< r > za arie. Mai 18 dni, l<ea>t 7257”.

În 1749, an confirmat de atestarea lui Alexie, mare clucer de arie, ca semnatar al unui act din 5 august 1746²³, *Cartea de bucate* exista deci în forma ajunsă până la noi. Iar conținutul acestei prime note de pe fila 1^r exclude încadrarea sa în categoria unor simple însemnări de cititor. Mihai logofăt ori a scris, pentru „dumnealui Alexie, biv vel clucer za arie”, textul pe care astăzi îl numim *Cartea de bucate*²⁴, ori (mai puțin probabil) a executat, la cererea acestuia, o copie de pe text²⁵.

Prima ipoteză, lansată de Moses Gaster și acceptată de specialiștii din Biblioteca Academiei²⁶, are desigur împotriva diferența ușor de constatat existentă între scrisul logofătului și cel al întregului manuscris. Iar această diferență, care nu a trecut neobservată²⁷, l-a determinat, desigur, pe Gabriel Ștrempel să dateze manuscrisul BAR 1120 nu cu certitudine în 1749, ci doar ipotetic la mijlocul secolului al XVIII-lea²⁸.

Nu este exclus însă ca această diferență de formă a slovelor să nu indice o altă mână, ci să fie consecința aplicării scrisului aceleiași persoane pe un alt suport material. O cercetare fie și superficială a hârtiei *Cărții de bucate* arată că prima și ultima filă ale manuscrisului actual, menite să fie copertele inițiale ale scrierii, sunt mai groase și poroase, în vreme ce restul foilor sunt subțiri și lucioase.

Conținutul primei note de pe prima filă a ms. rom. 1120 și posibila influență a caracteristicilor materiale ale acestei file asupra scrisului logofătului Mihai din Greci fac deci încă plauzibilă, în opinia noastră, plasarea copierii *Cărții de bucate* în 1749.

Iar cercetarea filigranelor hârtiei din care este alcătuit manuscrisul trimite și ea la o perioadă ulterioară morții domnitorului muntean Constantin Brâncoveanu.

²² Însemnarea, citită de G. Ștrempel, „Nicolai C. Ghica, vtorii logofăt”, devine, în transcrierea Ioanei Constantinescu, „Nicai C<re>ș<ule>sc<u> vel logofăt” (vol. cit., p. 85).

²³ *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I. Țara Românească, București, 1961, p. 464 (apud Ioana Constantinescu, vol. cit., p. 93, nota 6).

²⁴ Vezi G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, p. 123-124. Opinia, împărtășită de noi, în articolul citat anterior (p. 341), este acceptată și de Matei Cazacu (vol. cit., p. 56).

²⁵ Cf. Ioana Constantinescu, vol. cit., p. 84.

²⁶ Vezi *supra*, lucrările citate în notele 2, 3 și 6.

²⁷ Cf. Ioana Constantinescu, vol. cit., p. 84.

²⁸ După ce a împărtășit, în aparență, în volumul *Copiști de manuscrise românești până la 1800* (p. 151), opinia lui M. Gaster, G. Ștrempel a datat manuscrisul, în *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Academiei* (București, 1967, p. 123, și București, 1978, p. 229): „Sec. XVIII (mijloc)”.

Cele două filigrane, reproduse din ms. rom. 1120, nu au putut fi încă identificate, în variante identice, în cataloagele pe care le-am avut la dispoziție. Ele erau însă specifice, ca mărci utilizate concomitent, hârtiei fabricate în Veneția, după anul 1716²⁹. (Anterior acestui an, filigranul reprodus în fig. 1 nu este înregistrat, iar pentru formele similare celui reprodus în fig. 2 nu am găsit consemnată contramarca numită „tri cappelli”³⁰.)

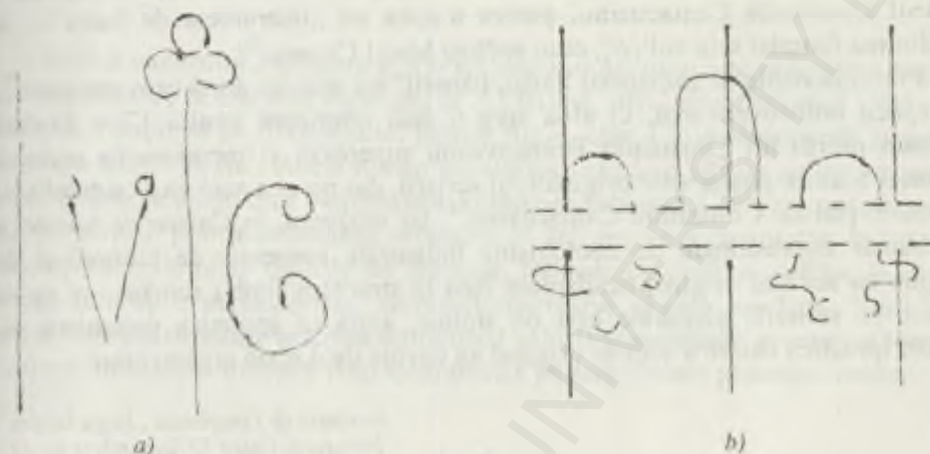

Fig. 1

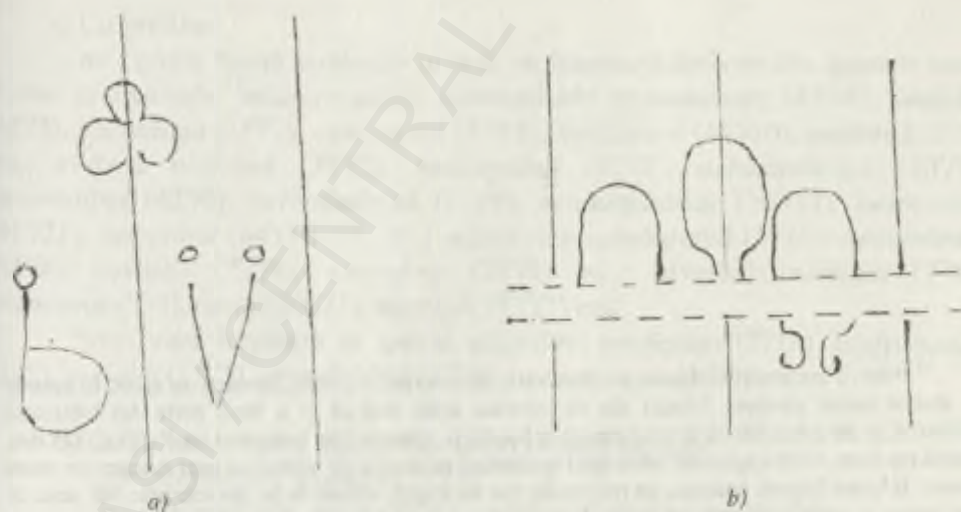

Fig. 2

²⁹ Georg Eineder, *The Ancient Paper-Mills of the Former Austro-Hungarian Empire and Their Watermarks*, Hilversum, 1960, plate 187 (fig. 688), plate 188 (fig. 694).

³⁰ Vezi Edward Heawood, *Watermarks Mainly of the 17th and 18th Centuries*, Hilversum, 1950, plate 394 (fig. 3102).

3. Datele prezentate în paginile anterioare infirmă deci posibilitatea ca manuscrisul academic numit în mod curent *Cartea de bucate* să fi fost alcătuit în epoca brâncovenească. Iar conținutul însemnărilor (puțin numeroase, de altfel) aflate pe filele sale nu susține nici el în mod îndiscutabil ideea prezenței continue a textului doar în posesia unor rude ale marelui domnitor³¹.

Va fi fost însă brâncovenesc originalul actualului ms. rom. 1120, tradus din italiană, iar această traducere va fi fost făcută, în jurul anului 1700, chiar de către stolnicul Constantin Cantacuzino, pentru a avea un „instrument de lucru ... în îndeplinirea funcției sale aulice”, cum susține Matei Cazacu³²?

Prezența numelui „jupănesii Saftii, bănesii” nu trimite, după cum am văzut³³, spre epoca brâncovenească, ci abia spre o dată ulterioară anului 1714. O dată ulterioară morții lui Constantin Brâncoveanu sugerează și menționarea numelui spătăresei Stanca, posesoarea originalului scrierii, dar nu și a aceluia al soțului său, Răducanu, fiul lui Constantin Cantacuzino³⁴. Iar prezența, în *Cartea de bucate*, a unui număr impresionant de neologisme italienești, respectiv de termeni și de sintagme cu această origine, neadaptate încă la structura limbii române, ce nu se regăsesc în scrierile elaborate cert de stolnic, arată că ipotetica paternitate și, implicit, ipotetica datare a acestui original au nevoie de o nouă argumentare.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”
București, Calea 13 Septembrie nr. 13

³¹ Potrivit însemnărilor făcute pe filele sale, manuscrisul s-a aflat, aproape un secol, în posesia mai multor boieri munteni. Modul său de păstrare arată însă că el a făcut parte din biblioteca posesorilor, și nu a fost folosit în mod curent în bucătărie. Cândva spre jumătatea secolului al XIX-lea, actualul ms. rom. 1120 a ajuns în mâna unui intelectual preocupat de alcătuirea unei culegeri de rețete culinare. În urma lecturii acestuia, pe mai multe file au apărut, alături de un caracteristic *NB*, scris cu litere latine, o serie de notații cu litere slavone ce sugerează intenția de reorganizare a materiei în rețete de post sau de secu, în *sosuri* și altele. (A se vedea, de exemplu, însemnările de pe filele 46^v, 47^v și 47^r.) Serisul acestui cititor modern și cerneala utilizată de el sunt foarte apropiate de acelea ilustrate prin ms. rom. 2964, păstrat de asemenea în fondurile Bibliotecii Academiei din București.

³² În *vol. cit.*, p. 55.

³³ Vezi mai sus, nota 19.

³⁴ Vezi Matei Cazacu, *vol. cit.*, p. 55.